

ЗАПІЛЬНЕ РУШЕННЯ/ТИЛОВЕ ОПОЛЧЕННЯ ЯК РІЗНОВИД ГРОМАДЯНСЬКИХ ОBOB'ЯЗКІВ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ в 1930-ті рр.

Затверджений 18 вересня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР закон «Про обов'язкову військову службу» містив спеціальний XVIII розділ «Про громадян, що відмовляються від військової служби за релігійними переконаннями». Після прийняття поправки РНК РСФРР 26 жовтня 1926 р. про доповнення Закону про військову службу віруючі, що звільнялись від неї раніше, могли бути використані на так званих «загально-потрібних» громадських роботах. Рішенням від 29 листопада 1926 року РНК УСРР поширив чинність цих документів на Україну¹. В середині 1927 р. НКЮ республіки розробив спеціальний обіжник для окружних судів про релігійні секти, яким до 1917 року забороняли відбувати військову службу зі зброєю в руках. Зазначені законодавчі акти стосувалися груп сектантів: єговістів, молокан, духоборців, менонітів, мальованців, хлистів, скопців, корніївців, жироносців, безштанників, шалапутів, іоаннітів, іннокентіївців, манорівців². Православних кліриків та членів їхніх родин, як класово-ворожий елемент, до військової служби в 1920-х рр. радянська влада не залучала. З іншого боку, згідно канонів церкви клірики не мали права виконувати обов'язки, несумісні зі священнослужінням³. 83-тє правило Св. Апостолів прямо вказує, що «єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану. Бо «кесареве — кесареві, а Боже — Богові» (Мф. 22, 21)»⁴.

За постановою ЦВК і РНК СРСР з 15 серпня 1930 р. набула чинності нова редакція закону про обов'язкову військову службу. Як і в 1920-і рр., обороняти СРСР зі зброєю в руках новою редакцією закону дозволялося тільки «трудящим». Обов'язкова військова служба в мирний час тривала п'ять років. Усі представники «нетрудових» елементів, до числа яких належало священство, позбавлені конституцією «пролетарської» держави виборчих прав, до проходження обов'язкової військової служби, як і раніше, не допускалися. Після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання загальнокорисних робіт їх зараховували до запільного рушення (тилового ополчення). На облік громадян нетрудових категорій брали у віці від 20 до 40 років включно і в мирний час їх мали залучати до праці на лісозаготівлях, сплавах, розробках торфу, до боротьби з епідеміями, лісовими пожежами, іншими видами стихійного лиха на час, рівний терміну проходження їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довший, ніж два роки.

Порядок використання тилоополченців на роботах встановлювався НКВС республік за погодженням із народними комісаріатами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими народними комісаріатами союзних республік. У військовий час з тилоополченців мали утворювати особливі команди з обслуговування тилу і фронту⁵. Громадян, котрі, перебуваючи в тиловому ополченні, взагалі не притягалися до робіт, або не притягалися на встановлений термін, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився протягом року за кожні півроку, не відпрацьовані на загальнокорисних роботах. Ставка та порядок обкладання військовим податком встановлювалися спеціальною постановою РНК СРСР⁶.

7 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із Народним комісаріатом юстиції, Народним комісаріатом праці УСРР і штабом Української військової округи, оприлюднив постанову «Про притягнення до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання» і, таким чином, поширив чинність артикула 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

1. Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й проживають в УСРР — притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня 1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

2. Зазначені в арт. 1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня місяця ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

3. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 2 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

4. Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

5. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ їх забезпечується житлом.

6. Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва — начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців-релігійників — 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

7. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилю від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

8. Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

9. У справі призову осіб, звільнених від військової служби по релігійних переконаннях, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців-релігійників на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призивні пункти та дезертирів з місця роботи.

10. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилоополченців-релігійників: на органи НКПраці⁷.

На розвиток наведеної постанови НКВС УСРР і НКП УСРР видали спільну постанову «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залічених до запільного рушення (тилового ополчення), до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві та поширення її на осіб 1908 р. народження, зарахованих до запільного рушення». Цей документ передбачав таке:

1. Продовжити реченець притягнення до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що зараховані до запільного рушення і проживають на терені УСРР до 1 січня 1932 року, залишивши їх на роботі згідно нарядів, що їх даватиме Наркомпраці.

2. Поширити чинність постанови НКВС і НКП УСРР від 19 вересня 1930 р. «Про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залічені до запільного рушення (тилового ополчення Вісті ВУЦВК від 20.IX.1930 р.), до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві» на осіб 1908 р. н., що зараховані до запільного рушення та при-

тягти їх до трудового відбутку на реченець з 15.XII.1930 р. до 1 січня 1932 р., передавши їх на весь зазначений час в розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва за нарядами НКП УСРР.

3. Зазначені в арт. 2 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців; б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час робіт; в) харчі на перші три дні.

4. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 3 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само і організацію відряджень за нарядами Наркомпраці на місце робіт, покладається на міські Інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів, які (інспектури) погоджують зазначені питання на місці з відповідними установами й організаціями.

Забезпечення призивасмих тилоополченців відповідним житлом та харчами на місці збору, а так само — перевозка до місця робіт і харчування в дорозі переводиться за рахунок тих господарств і будівництв, у розпорядження яких вони надсилаються.

5. Для встановлення придатності до виконання трудвідбутку тилоополченців, що заявляють себе хворими, а так само звільнення від робіт спеціалістів та кваліфікованих робітників по звертанню господарчих органів на місці збору, при органах НКП складаються комісії в складі: інспектора праці (голова комісії), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону Армію.

6. Від явки на збірні пункти нікого із громадян, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, не звільняти, крім ув'язнених і тяжко хворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарі, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Крім цих осіб, від посилки на роботу можуть бути звільнені в місці збору лише ті спеціалісти і кваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не зможе обійтись і лише після постанови комісії, зазначеної в арт.5 цієї постанови. Вищезазначені особи закріплюються за підприємствами та установами, де вони працюють на весь час призиву їх однолітків.

7. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти й до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ тилоополченці забезпечуються житлом.

8. Використання тилоополченців на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких настановлюється від адміністрації господарств, підприємств і будівництв — начальники партії й команд, що наглядають і відповідають за дисципліну й внутрішній

порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців — 2 чол. начскладу, на допомогу яких виділяється зі складу тилоополченців найбільш дисципліновані особи. Для керівництва ж тилоополченцями на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал.

9. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт і невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу виконання відбутку), тягне пособі кримінальну відповідальність, залежно від характеру зламання.

10. Порядок і засоби використання призваних осіб, залічених до запільного рушення, на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКП УСРР.

11. У справі призову ополченців на органи міліції покладається такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призив та дезертирів з місця роботи.

12. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилоополченців — на органи НКПраці⁸.

Тексти постанов начальники міської і районної міліції мали негайно передати всім селищним і сільським радам для оголошення населенню, а також негайно і широко оголосити в районних і міських центрах⁹.

Як зазвичай, на папері все виглядало досить пристойно і навіть демократично. Але реалії повсякденного життя, як і слід було чекати, істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духовенства, яка за віком підпадала під чинність постанов, та їхні родини стикнулися ще з одним екстраординарним і екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям, добре видно з особистих листів кліриків та письмових запитів до вищих органів влади рад, якими керівники всіх православних конфесій України намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

Насамперед, до традиційних для періоду 1920–1930-х рр. фінансових поборів з духовенства, додався невизначений військовий податок. Так, 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої у 1930 р. УАПЦ — Всеукраїнська церковна рада УПЦ — звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом з проханням повідомити, скільки та протягом якого часу береться військовий податок зі служників культу. Оскільки, наприклад, Велико-Багачанський РВК (Харківщина) поклав на священника Биковця 400 руб. цього податку¹⁰. Референт у справах культу Катунін в листі до ВУЦР від 19 липня 1931 р. пояснював: «1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) Зі служників культу, як і з інших громадян зарахованих до тилового рушення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні

роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. — 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку.

Проте, якщо сума військового податку складатиме більше за 20% оподаткованого прибутку, то стягається суму, що становить 1/5 частину оподаткованого прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового рушення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі — в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»¹¹. Через правопорадника ВУЦР довела до відома свого панотця цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на врегулювання розміру податку не випадало. Так само, як і на повернення понадміру стягнутих коштів.

В набагато складнішій ситуації опинилися родини тилоополченців, мобілізованих на різноманітні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умов втрати здоров'я не міг сподіватися на скорочення терміну призову чи заміну відбутку грошовим внеском. Хоча п.5-м повище наведеної постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження залічених до запільного рушення...» і було передбачено умови, за яких хворих тилоополченців можна було звільнити від виконання трудвідбутку. Окрім цього, як і у випадку зі встановленням обсягу військового податку, тилополченець не мав жодних гарантій на те, що його перебування «на загальнокорисних роботах» не перевищуватиме термін у два роки, встановлений законом про військову службу. Ось типовий випадок. Псаломщик Свято-Успенської церкви м. Овруча Коростеньської округи (Волинь) Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту: «Як народжений 1906 року, й під час призову зарахований до тилового рушення, я був мобілізований за наказом Наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню «Провіданс» в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом терміном відбуття цієї роботи був один рік, а з тим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудовинність по відношенню до духівництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі — *авт.*) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я

міг суміщати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успенської церкви м. Овруча»¹².

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І. Веснянцев, котрий відбував трудову повинність у м. Коростені (на Волині) й виконував важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) «звернутися з клопотанням до центральних державних органів про звільнення від повинності через слабе здоров'я. Оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 року, залишилося поза увагою»¹³. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Катунін поклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в Наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р. і такого змісту: «тилоополченці 1905 р.н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1.01.1933 р. та релігійників 1905 р.н. 15.12.1932 згідно постанови НКП УСРР № 156»¹⁴. Поки цитована скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали бюрократичними владними коридорами, становище панотця не покращилося. В травні 1931 р. він знову змушений був звернутися до патріаршого екзарха за допомогою. Цього разу разом з двома іншими священниками — О. Діонісьєвим та Ф. Шкуратенком. «З огляду на відбування нами трудповинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися — дружини й діти — без шматка хліба, то просимо Ваше пресвященство — писали клірики — звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудповинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити — *авт.*] відбування трудповинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»¹⁵. Сподіваючись допомогти своєму парафіяльному священникові, 19 уповноважених від релігійної громади с. Затонське Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до Народного комісаріату праці з заявою: «Священник нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо Комісаріат праці священника Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо Комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священника Шкуратенка перевести на будівництво в наш район до м. Чорнобиль»¹⁶.

Аналогічне прохання у липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудповинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу Ваше Преосвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудповинності на грошову оплату»¹⁷.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духовенства, екзарх України Константин 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву: «Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителі релігійного культу тих вікових категорій, які призвані для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді в віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з 3-5 душ, абсолютно без догляду та голодна. Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місця, немає кандидатів, котрі б замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших — три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення важкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»¹⁸.

Про поступки священикам з боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні на сьогодні нічого не відомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28 вересня 1932 р. з яким секретаріат президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»¹⁹.

За браком джерел неможливо прослідкувати яким чином у другій половині 1930-х рр., після майже повного закриття храмів і припинення існування більшості православних конфесій, колишні священики відповідної вікової категорії виконували радянський закон про військовий обов'язок (який у зверненнях до влади вони вперто називали військовою повинністю). Адже попри прийняття нової радянської конституції в 1936 р. та задекларовану Сталіним на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад «зміну класової структури відповідно до змін в царині економіки»²⁰, загальний військовий обов'язок в СРСР увели тільки в 1939 р.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2711. — Арк. 3; *Овчаренко В.П.* Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.0.01. / Харківський Національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди / Овчаренко Володимир Павлович / Харків, 2009. — С. 73.

² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1053. — Арк. 46.

³ *Цытин В.* Протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.

⁴ Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. — К.: УПЦ-КП, 2008. — С. 22.

⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 29 августа 1930. — № 40. — С. 769.

⁶ Там само. — С. 771.

⁷ Вісті ВУЦВК. — 7 грудня 14 (1930) р.

⁸ Вісті ВУЦВК. — 7 грудня 14 (1930) р.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 62.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 60.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 216. — Арк. 175.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 58.

¹⁴ Там само. — Арк. 55.

¹⁵ Там само. — Арк. 255.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 257.

¹⁷ Там само. — Арк. 256.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 254.

¹⁹ Там само. — Арк. 199.

²⁰ *Сталин И.* Вопросы ленинизма. Изд. 11. — М., 1941. — С. 510.